

Etnický humor v kontexte socio-kultúrnych zmien

Lenka Gogová

Ústav jazykových kompetencií, Centrum celoživotného a kompetenčného vzdelávania
Prešovskej univerzity v Prešove
lenka.gogova@unipo.sk

Kľúčové slová: humor, komunikácia, etnicita, stereotypy, etnocentrizmus, etnické vtipy
Key words: humour, communication, ethnicity, stereotypes, ethnocentrism, ethnic jokes

Kultúra

Spoločnosť je komplexný a vnútorne diferencovaný jav, pre ktorý je charakteristická dynamika a vzťahy medzi jednotlivými sociálnymi skupinami. Najčastejšie je štruktúra spoločnosti tvorená špecifickými hmotnými a duchovnými hodnotami, ideami, činnosťami či inštitúciami, ktoré počas svojho vývoja získava či vytvára a následne prostredníctvom sociálneho učenia odovzdáva ďalším generáciám. Všetky tieto spoločne vytvárané a zdieľané vzorce a hodnoty sa označujú termínom kultúra. Slovo kultúra pochádza z latinského slova *cultura* (majúci pôvod v slovnom základe výrazu *colo* resp. *colere* – kultivovať; obrábať pôdu – *agri cultura*). Rímsky filozof Marcus Tullius Cicero (106 – 43 pr. n. l.) v Tuskulských hovoroch (45 pr. n. l.) nazýva filozofiu kultúrou ducha (*philosophia cultura animi*), pričom sa výraz začína postupne používať v kontexte intelektuálnom. V stredoveku nadobúda pojem kultúra silný náboženský charakter a v období renesancie a osvietenstva dochádza k transformácii teocentrického vnímania sveta na antropocentrické. Anglický antropológ Tylor už v roku 1871 v práci *Primitívna kultúra* (*Primitive Culture*) vymedzuje pojem kultúra/civilizácia na základe vlastného antropológického vnímania ako súhrnný názov pre vieru, poznanie, morálku, právo, zvyky, ako aj všetky ostatné obyčaje a schopnosti, ktoré jedinec ako člen spoločnosti prijíma a osvojuje si. Všetky tieto prvky sa nielen navzájom ovplyvňujú a sú od seba závislé, ale tiež slúžia na uspokojovanie potrieb jedinca. Z aspektu psychologického Freud vníma kultúru vo vzťahu k živočíšnej ríši. Vraví: „*Je všetko, čím sa ľudský život povzniesol nad svoje animálne podmienky a čím sa líši od života zvierat.*“ (Freud, 1990, s. 276). Ďalšiu definíciu ponúka Kafka (1992), pre ktorého je kultúra na jednej strane univerzálnym ľudským fenoménom, no na strane druhej špecifickým pre rôzne spoločenstvá. Vzniká prácou a vedie ku skutočnému ľudskému dobru. Dodáva: „*Ľudský svet je vlastne kultúra.*“ (Kafka, 1992, s. 7) Na základe množstva rôznych definícií Kroeber a Kluckhohn (in Soukup, 2000, s. 64) delia základné vlastnosti kultúry do nasledujúcich bodov:

- je produktom (človekom vytvorená),
- je historická (časové a priestorové rozmedzie vzniku),
- obsahuje hodnoty a vzory,
- dá sa naučiť (nie je vrodená),
- je pre ňu charakteristická selektivita (realizuje sa v procese selekcie a vývoja),
- je vytvorená na vzoroch a symboloch,
- patrí k typicky ľudským fenoménom.

Kultúra neexistuje mimo ľudskej sféry, čo poukazuje na ich vzájomné prepojenie. Prostredníctvom nej dochádza nielen ku kultivácii a humanizácii jedincov, ale aj celých spoločenstiev (Csámpai, 2007), ktorí si následne vytvárajú vlastný názor na okolitý svet a svoje miesto v spoločnosti. Človek je schopný prostredníctvom symbolov prijímať minulosť a učiť sa z nej, predstavovať si budúcnosť alebo žiť v prítomnosti vo svete

abstrakcií (Keller, 2012) a následne tieto symboly a systémy znakov komunikovať s ostatnými členmi spoločnosti.

Nevyhnutnosť ľudskej komunikácie potvrdzuje aj D. McQuail (2002), ktorý ju považuje za najelementárnejší a najvšeobecnejší atribút kultúry, bez ktorého sa nemôžu spoločnosti rozvíjať, prežívať, rozpínať a všeobecne uspieť. Okrem základných funkcií komunikácie, akými sú funkcia informačná, persuzívna, inštruktážna, emotívna či zábavná, Z. Vybíral (2000) považuje prvok motivácie za dôležitý aspekt komunikačného procesu. Kládne si otázku súvisiacu s príčinou/motiváciou ľudí komunikovať. Na základe sociálnych potrieb človeka vymedzuje nasledujúce typy:

1. kognitívna motivácia – potreba niečo povedať, vyjadriť, preniesť na recipienta, aby zistil, čo si myslíme,
2. združovacia motivácia – potreba nadviazať kontakt, ktorá súvisí s potrebou prináležania a spolupatričnosti k určitej skupine,
3. sebaopodstatňujúca motivácia – potvrdzovať svoju vlastnú identitu prostredníctvom sociálnej komunikácie,
4. adaptačná motivácia – prispôbiť sa okoliu, rolovým stereotypom; ide o sociálnu integráciu,
5. „presilová“ motivácia – potreba uplatniť sa, vzbudiť rešpekt u druhých či vyniknúť,
6. existenciálna motivácia – potreba udržať sa v dobrej psychickej kondícii,
7. pôžitkárska motivácia – potreba rozptýlenia, nezáväznej zábavy, oslobodenia sa od problémov (Vybíral, 2000, s. 24 – 26).

Uvedené dôvody komunikácie vychádzajú zo psychických a socio-kultúrnych potrieb človeka, ktorý sa rodí do kultúry, ale nie s ňou. Proces enkulturácie, učenia sa a postupného osvojovania si noriem a hodnôt spoločenského života je založený na dvoch aspektoch – je individuálnym procesom jednotlivca s kolektívnym charakterom a realizuje sa v procese výchovy a učenia sa na základe konkrétne dosiahnutej úrovne vo vývine spoločnosti. Je prakticky totožný so socializáciou človeka, pri ktorej dochádza k rozvoju jeho kultúrnej identity a samotnej civilizácie ako kultúrnej entity (Rankov, 2002). Ako proces odovzdávania informácií je komunikácia základom sociálnej interakcie, pri ktorej dochádza k difúzii a následnému ovplyvňovaniu (výmene) konkrétnych kultúrnych zložiek. Komunikácia prebieha na základe habitualizovaného spoločenského konsenzu najčastejšie prostredníctvom konvenčných symbolov s intenciou posilniť väzby v spoločnosti a dosiahnuť spoločne stanovené ciele. Symbolická komunikácia plní v každej spoločnosti niekoľko kľúčových funkcií:

- je prostriedkom koordinácie prítomných aktivít,
- slúži ako prostriedok orientácie vzhľadom na vzdialenejšie okolie, ktoré nie je prístupné bezprostrednej skúsenosti,
- je prostriedkom oživenia minulej skúsenosti,
- je prostriedkom anticipácie a plánovania budúcich aktivít.

Prostredníctvom symbolov sú ľudia schopní usporadúvať vlastné pocity a skúsenosti do zmysluplných podôb a tiež vnášať do svojho sveta určitý poriadok, čo im umožňuje lepšiu orientáciu v prostredí, v ktorom žijú (Keller, 2012).

Multikultúrne spoločnosti

Pluralita a multikulturalizmus ako dôsledky etnickej mobility a socio-kultúrnej inklúzie sa stali dominantnými atribútmi súčasných moderných spoločností. Napriek skutočnosti, že pluralitné spoločenstvá formované rôznymi etnickými skupinami tvoria jeden politicko-ekonomický celok, etniká sú od seba vzájomne oddelené a relatívne nezávislé. Tieto etnické heterogénne spoločenstvá vytvárajú sieť odlišných, no navzájom

sa prelínajúcich kultúr (Tiryakian, 2003), čo so sebou prináša kultúrnu diverzitu v rámci jednotného demografického priestoru. Práve spomínaná kultúrna rôznorodosť sa podieľa na upevňovaní skupinovej súdržnosti, identifikácie členov jednotlivých skupín na základe uvedomovania si vlastnej kultúrnej odlišnosti (napr. jazyka, pôvodu, náboženstva, tradícií atď.) vo vzťahu k iným. Pojmom etnicita sa označujú kultúrne praktiky a názory určitej skupiny ľudí, ktoré ju od ostatných skupín odlišujú (Giddens, 1999). Uvedené etnické rozdiely sú často sprevádzané antipatiou voči druhej etnicite a zidealizovanými predstavami o svojom vlastnom národe. Tieto tendencie sú vo väčšine prípadov spájané s predsudkami a so vznikom etnocentrizmu. Jedným z atribútov multikultúrneho spoločenstva je sociálna stratifikácia spájaná s mocenskou disparitou, ktorá sa prejavuje ako nerovnosť medzi dominantnou/privilegovanou kultúrou a nepriviligovanou kultúrou. Ako uvádza Keller (2012), problém sociálnej nerovnosti so snahou o jej prijateľnú legitimitáciu je realitou, ktorej sa snaží čeliť každá spoločnosť aj napriek skutočnosti, že žiadna z nich nemôže zaručiť skutočnú rovnosť pre všetkých svojich obyvateľov.

Pri uvedomovaní si vlastnej kultúrnej identity dochádza k percepcii rozdielu medzi „my – oni“, čoho prirodzeným následkom je formovanie ustálených stereotypov o tých druhých. Stereotyp ako „*kognitívne-emoční kategorie*“ (Vybíral, 2000, s. 63) podporuje kognitívne predstavy o realite a prostredí. Vytváranie predstáv a názorov o jedincovi na základe generalizovaných charakteristík určitej skupiny a nie z osobnej skúsenosti urýchľuje a zjednodušuje sociálnu komunikáciu. Drabinovej (in Gracová, 1999) klasifikácia stereotypov rozlišuje dva základné typy – stereotypy *historické a národné*. Historické stereotypy vyplývajú z minulých skutočností a vytvárajú istý druh prepojenia medzi dejinami mentalít, politickými dejinami a dejinami interkultúrnych kontaktov. Národné stereotypy sú spoločné hodnotové systavy vzťahov, pomáhajúce členom spoločnosti vytvárať interný, ako aj externý svet a posilňovať ich solidaritu. S trochu odlišnou klasifikáciou stereotypov prichádza Vybíral (2000), ktorý ich člení na základe objektu na *homostereotypy* (percepcia vlastnej referenčnej skupiny na základe zovšeobecnenia) a *heterostereotypy* (prijaté zovšeobecnenia o členoch druhej skupiny). Pri procese stereotypizácie sa osobe, patriacej k určitej etnickej skupine, automaticky, prostredníctvom stereotypu prisudzujú všetky vlastnosti charakteristické pre danú skupinu. Následne dochádza k vyvolaniu predsudku – istému postojú prijatému jedincom alebo skupinou, ktorý vyplýval z kriticky nezhodnoteného úsudku (Hartl – Hartlová, 2000), často sprevádzaný istým emotívnym výrazom.

Etnický humor ako súčasť sociálneho konfliktu

Bez ohľadu na kultúrne prostredie či časový horizont sa percepcia sociálnych javov odjakživa spájala s humorom ako akceptovateľným prostriedkom sociálneho protestu voči prebiehajúcim zmenám v spoločnosti či voči samotnej spoločenskej stratifikácii. Práve sociálna nerovnosť, ktorá vzniká na báze kľúčových atribútov, ako sú moc, prestíž a ekonomické zázemie, je často vnímaná nielen ako nevyhnutný predpoklad fungovania a napredovania spoločnosti, ale tiež ako istý spôsob kontroly obyvateľstva. Spoločenská hierarchia a z nej vyplývajúce sociálne rozdiely sa všeobecne manifestujú v troch základných úrovniach – politickej, ekonomickej a stavovskej (Sopóci – Búzik, 1999). Čo sa týka politickej sféry, tá je formovaná na základe rozdielnej kategorizácie moci, ekonomická sféra je tvorená ako dôsledok nerovnakého rozdeľovania materiálnych/hmotných zdrojov, pričom stavovská sféra sa spája s rozdielnym prerozdelením spoločenskej prestíže. Prostredníctvom humoru môžu jednotlivci či skupiny vyjadriť svoj nesúhlas s uvedenou sociálnou nerovnosťou/inakosťou, s nevhodným spoločenským spávaním (napr. sexuálna orientácia, kriminalita atď.) či prebiehajúcimi spoločenskými zmenami (napr. voľby, imigrácia, tabuizované témy atď.) a bezprostredne ich konfrontovať. Uvedená skutočnosť predstavuje humor ako „múdrú“ stratégiu alebo, inými slovami, formu priamej sociálnej

kritiky či prostriedok katarzie, prostredníctvom ktorého v spoločnosti dochádza k uvoľňovaniu psychických energií a napätia (pozri bližšie Freud, 1991) a k potrebnej regulácii spoločenských systémov, ako aj samotného správania obyvateľov bez ohľadu na ich etnický pôvod.

Humor môžeme považovať za prostriedok medziľudskej komunikácie a interakcie so socio-kultúrnym charakterom, ktorý odzrkadľuje znaky typické pre konkrétnu spoločnosť. Sociálne systémy nie sú homogénne, ale vnútorne diferencované. Často sú tvorené rôznymi etnickými skupinami, čo medzi nimi vedie ku komparácii a následným sociálnym konfliktom, ktorých zámerom je posilniť vlastnú kultúrnu identitu prostredníctvom zosmiešnenia druhého etnika – jeho špecifických biologických znakov, kultúry či správania. Sociálne konflikty sú prirodzeným javom rôznej intenzity. Jedným z tolerovaných a často využívaných violátorov sociálnych pravidiel a zákonov, ktoré je potrebné v spoločnosti voči druhej etnicite striktné dodržiavať, je samotný etnický humor. Práve prostredníctvom humoru sa liberalizujú sociálne normy a dochádza k sociálnej anómii¹ – oslabovaniu morálnych názorov/hodnôt, narušovaniu axiologických štruktúr a vzniku disharmónie medzi sociálnymi javmi. Spomínaná anómia vzniká ako dôsledok náhlych či neočakávaných politických, ekonomických, kultúrnych a náboženských zmien (ako sú chudoba či hospodárska kríza). Etnický humor sa často využíva ako efektívny prostriedok sociálneho vplyvu a ako tolerovaný nástroj sociálnej exklúzie, pričom zohráva významnú rolu v samotnej medziľudskej interakcii. Davies (1990) ho prirovnáva k *sociálnemu teplomeru*, pomocou ktorého sme schopní zmerať úroveň senzitivity témy v spoločenskom kontexte. Má bipolárnu funkciu – *protektívnu* vs. *devastujúcu*. Na jednej strane slúži na upevnenie skupinového usporiadania, súdržnosti a spoločenskej hierarchie vo vzťahu k vlastnej etnicite, no na strane druhej podporuje nepriateľstvo, sociálnu kontrolu a narušenie egality vo vzťahu k ostatným cez rôzne formy výsmechu. Už Platón (1994) či Aristoteles (1980) vnímali tvorbu humoru na báze superiority voči objektu vtipu s pocitom nadradenosti voči nedostatkom druhého človeka.

Moderné spoločnosti sú posudzované či charakterizované z aspektu pokroku a inovácií vo vzťahu ku stagnácii, čo reprezentuje antagonizmus – *sociálna dynamika* (t. j. vývoj, zmena) vs. *sociálna statika* (t. j. tradícia) (Keller, 2012). Na podobnom princípe vzniká samotný etnický humor, v ktorom je prítomná dichotómia *múdry* vs. *hlúpy* (Davies, 1990) základným stratifikačným modelom a najčastejšou formou vyskytujúcou sa nielen v samotných etnických vtipoch. Explicitne povedané, ide o koncepciu tvorby binárnych opozícií, ktoré v superlatívoch vykresľujú prioritne dominantnú miestnu etnickú skupinu ako dokonalú, múdru, rafinovanú či šetrnú v protiklade s druhou skupinou (vo väčšine prípadov minoritnou), kde je etnicita vyobrazená ako hlúpa, nešikovná, nevychovaná či nevzdelaná. Vtipy typické pre druhú skupinu sa spájajú s neschopnosťou danej etnickej skupiny adaptovať sa na rýchly technologický pokrok v spoločnosti žijúcej na periférii kultúrnej či ekonomickej, s rozdielnymi politickými a etnickými identitami alebo špecifickými, no im vlastnými, náboženskými či lingvistickými atribútmi (napr. dialekt).

Na základe primárnych ľudských činností Davies (1990) predstavuje príklady binárnych opozícií najčastejšie sa vyskytujúcich v etnických vtipoch (tabuľka 1).

¹ Prvýkrát termín anómia použil É. Durkheim na opis anarchie, chaosu a absencie zákonov v spoločnosti (poznámka autorky).

Ľudská činnosť ako základ etnického vtípu	binárne opozície	
práca, činnosť	múdrosť, inteligencia	hlúposť
sexualita	promiskuita	frigidita, abstinencia
náboženstvo	fanatickosť	liberálnosť, nečistota
alkohol	závislosť	abstinencia
vojna	zbabelosť	militarizmus, odvaha

Tabuľka 1: Základné binárne opozície prítomné v etnických vtípoch podľa Daviesa

Vyššie uvedené opozície sa môžu v rámci určitých spoločenstiev parciálne líšiť v závislosti od špecifických etnických skupín. Tzn. etnikum prezentované kritickými atribútmi v určitej spoločnosti sa v inej spoločnosti nemusí bezpodmienečne spájať s negatívnymi stereotypmi.

Za hlavné zdroje etnického humoru Apte (1985) považuje:

- etnocentrizmus,
- súdržnosť v rámci skupiny (*in-group adulation*),
- mimoskupinové odvrhnutie (*out-group resentment*),
- predsudky,
- netolerovanie životného štýlu iných kultúr.

Práve tieto zdroje slúžia ako vhodný základ na kreovanie humorného diskurzu. Ako už bolo načrtnuté, humor slúži ako zakrivené zrkadlo, ktoré zobrazuje aktuálne spoločenské dianie cez špecifickú prizmu. Ironizujúcim spôsobom poukazuje na problémy v spoločnosti, či už sú to politické, ekonomické alebo sociálne. Ako vhodný príklad môžeme uviesť nedávnu situáciu, keď sa na Slovensku začalo verejne diskutovať na tému migrácia. Uvedená téma rozdelila verejnú mienku na dve protipólne strany. Jedni sa empaticky usilovali podporiť utečencov, tí druhí sa, naopak, snažili poukázať na nebezpečenstvá, ktoré s tým súvisia. Samotné vyjadrenie nesúhlasu verejnosti sa často spája s pocitom ohrozenia vlastnej kultúry a s ňou súvisiacej kultúrnej identity. Práve prostredníctvom vtípoiv zacielených na (i)migrantov (často s rasistickým podtónom) ľudia začali vyjadrovať svoj negatívny postoj aj v mediálnom priestore, napr. na sociálnych sieťach či webových stránkach (obrázok 1, obrázok 2). Aby nedošlo k nebezpečnej konfrontácii rozdielnych názorov, ale aj kultúr, vážnosť témy bola odľahčená cez integrovanie prvkov absurdnosti, kontrastov a zveličenia ako dôležitých foriem humoru, v spojení s komparáciou s reálnymi situáciami.

Obrázok 1: Vtíp o imigrantoch (zdroj: www.ciernyhumor.sk)

Obrázok 2: Vtip o migrantoch (zdroj: www.ciernyhumor.sk)

Záver

Etnické vtipy vytvárajú konkrétny sociálny obraz či portrét o prítomných etnicitách, ktorý pomáha vykresliť ich špecifické znaky odlišným spôsobom. Prezentujú sa v ňom správanie, zvyky, osobnostné alebo akékoľvek iné črty charakteristické pre určitú skupinu a jej členov vzhľadom na ich špecifickú socio-kultúrnu identitu (Apte, 1987), ktorá umožňuje jedincovi definovať sa a hlavne vnímať sa ako člen určitého národa v protiklade k ostatným národom (Keller, 2012). Môžeme povedať, že najčastejšie dochádza ku kreovaniu etnického humoru na báze etnocentrizmu – mechanizmu na jednej strane podporujúceho integritu, enkulturáciu či indetifikáciu jedincov so stanovenými skupinovými normami, no na druhej strane súvisiaceho s netoleranciou, posudzovaním či odmietaním (často obsahujúcim znaky agresivity) akceptovať odlišné kultúry. Keďže „*skupiny a spoločenstvá sú vždy konštruované vo vzťahu k druhým*“ (Eriksen, 2012, s. 190), tento systém umelo racionalizuje a posudzuje ostatné kultúry z hľadiska svojich zidealizovaných predstáv o vlastnej kultúre. Je nutné si uvedomiť, že etnický humor by nemal byť vnímaný len ako prejav nepriateľstva, hostility či rasizmu, zameraný na odlišné etnicity (Davies, 1990), ale ako jedincami prijateľný spôsob kritizovania konkrétnych spoločenských javov či ako istá forma uchovávanía aktuálneho diania a reflektovania rôznych socio-kultúrnych zmien.

Literatúra:

- APTE, Mahadev L.: Ethnic humor versus 'sense of humor'. In: American behavioral scientist, 1987, roč. 30, č. 1, s. 27 – 41.
- APTE, Mahadev L.: Humor and laughter: An anthropological approach. Ithaca: Cornell University Press 1985.
- ARISTOTELES: Poetika. Rétorika. Politika. Bratislava: Tatran 1980.
- BERGSON, Henri: Smích. Praha: Naše Vojsko 1993.
- CSÁMPAI, Ottó: Sociológia v skúmaní etnicity. Úvod do etnosociológie. Trnava: Oliva, edícia ProSocio 2007.
- DAVIES, Christie: Ethnic humour around the world. A comparative analysis. Bloomington: Indiana University Press 1990.
- DRABINOVÁ, Denisa: Etnické stereotypy a studujúci mládež. In: Školní výuka dějepisu a překonávání stereotypních obrazů sousedních národů. Ed. B. Gracová. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravskej univerzity 1999, s. 5 – 49.
- ERIKSEN, Thomas Hylland: Etnicita a nacionalismus. Antropologické perspektivy. Praha: Slon 2012.
- FREUD, Sigmund: O člověku a kultuře. Praha: Odeon 1990.

- FREUD, Sigmund: Totem a tabu: Vtip a jeho vztah k nevědomí. Praha: Portál 1991.
GIDDENS, Anthony: Sociologie. Praha: Argo 1999.
HARTL, Pavel – HARTLOVÁ, Helena: Psychologický slovník. 1. vyd. Praha: Portál 2000.
KAFKA, Brětislav: Kultúra rozumu a vôle. Ālovek budúčnosti. Bratislava: ARS Stigmy 1992.
KELLER, Jan: Úvod do sociologie. Praha: Slon 2012.
MCQUAIL, Denis: Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál 2002.
PLATÓN: Filébos. Praha: Oikoymenh 1994.
RANKOV, Pavol: Masová komunikácia, masmédiá a informačná spoločnosť. Levice: Koloman Kertész Bagala, L.C.A. 2002.
KROEBER, Clyde – KLUCKHON, Alfred Lois: In: Přehled antropologických teorií kultury. Ed. V. Soukup. Praha: Portál, 2000.
SOPÓCI, Ján – BÚZIK, Bohumil: Teórie sociálnej stratifikácie a mobility. Bratislava: Univerzita Komenského 1999.
TIRYAKIAN, Edward A.: Assessing multiculturalism theoretically: E pluribus unum, Sic et Non. International journal on multicultural societies, 2003, roč. 5, č.1, s. 23.
VYBÍRAL, Zbyněk: Psychologie lidské komunikace, Praha: Portál 2009.

Summary

Ethnic humour in the context of socio-cultural changes

The phenomenon of multiculturalism, often associated with a term “cultural diversity”, is one of the most discussed issues nowadays. The aim of the article is to bring a closer look at the above mentioned phenomenon in relation to the perception of ethnicity often presented as an important aspect of ethnic humour. Moreover, ethnic jokes aimed at mockery and underestimation of different ethnic groups also reflect socio-cultural changes and can serve as a record of important historical events.